

מחקרים בתלמוד ובמדרש

ספר זיכרון לתרצה ליפשיץ

עורכים

ברכיהו ליפשיץ

יהושע לוינסון

משה בר-אשר

אריה אדרעי



מוסד ביאליק . ירושלים

Studies in Talmudic and Midrashic Literature
In Memory of Tirzah Lifshitz

Editors

M. Bar-Asher A. Edrei J. Levinson B. Lifshitz

מסת"ב 965-342-893-4 ISBN

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים ולמשפחת ליפשיץ, תשס"ה

עימוד וסידור: 'עלי אור' 02-6519639

נדפס בדפוס האמנים, ירושלים

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem
and the Lifshitz family, 2005

Printed in Israel

S 2005A 2722

רושמי לשון המקרא במשנה

משה בר-אשר

הערות מבוא

1. מן השעה שלשון הדיבור בארץ ישראל בתקופת התנאים הפכה לשון ספרות (לשון כתובה) במאה הראשונה לספירה¹, אנו מדברים על עברית נבדלת מלשון המקרא², לשון בעלת קווי ייחוד מובהקים. זו השפה שספרות התנאים (המשנה, התוספתא, מדרשי ההלכה וסדר עולם רבא) נתחברה בה. לפי ששפה זו מוכרת לנו בעיקר מספרות חז"ל³, היא מתכנה 'לשון חז"ל' או 'לשון חכמים' או 'לשון המשנה' על פי החיבור העיקרי והמייצג של ספרות התנאים.

2. קווים רבים בכל תחומי תורת הלשון – באוצר המילים ובסמנטיקה שלו ובדקדוק לחטיבותיו (הגה, תצורה, שימוש הצורות [מורפוסִינְטַס] ותחביר)⁴ – חוצצים בין לשון חכמים לרובד שקדם לה ובו נכתב המקרא. ספרות המחקר של לשון חכמים מראשיתה ועד היום כוללת ברובה הגדול בירורים החושפים את ההבדלים בין שני רובדי הלשון הללו⁵.

1 מקובל לראות את תאריך עריכתה של המשנה בשנים 200-220 בקירוב; אבל יש בה במשנת רבי חטיבות קדומות ('משנה ראשונה'), שנערכו בסמוך לחורבן הבית בשנת 70 לספירה (ראה י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים 1957 [להלן: אפשטיין מבואות], עמ' 25 ואילך).

2 גם פרופ' זאב בן-חיים, הסבור כי מערכת הצורות בלשון חז"ל זהה בכול לזו של לשון המקרא, אינו מכחיש שבתחומים אחרים של תורת הלשון שני רבדים אלו של העברית הם נבדלים (ראה ז' בן-חיים 'האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?', מחקרים בלשון א, תשמ"ה עמ' 3-25 ובמיוחד סעיף ה בעמ' 18-21, ותגובתי שלי על דבריו במאמרי 'אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים', שם עמ' 75-99 [להלן: בר-אשר אחדות] במיוחד בסעיפים 4-13 בעמ' 77-86).

3 החומר החיצוני שנכתב בלשון חז"ל (או בלהג קרוב לה) הוא ממועט, אבל חשיבותו מרובה. כוונתי למגילת הנחושת מקומראן, למכתבים העבריים של שמעון בר-קוסבה ועוד. וראה עתה מאמרו של מ' מישור המובא להלן בהע' 11.

4 אולי לא מיותר להעיר כי ההבדלים בין לשון המקרא ללשון חז"ל אינם שווים בהיקפם בכל תחומי תורת הלשון. בתצורה מספרם מועט אך באוצר המילים ובסמנטיקה, מטבע הדברים, ההבדלים בין שני הרבדים רבים הם ביותר.

5 למשל מי שיידרש לכל מה שנכתב מאז מאמרו המפורסם של מ"צ סגל (Mišnaic), *Hebrew and Its Relation to Biblical Hebrew and Aramaic*, *JQR* 20 [1908]

די לנו כאן בהזכרה חטופה של שתי דוגמות, כגון השימוש של בניין פֶּעַל כבניין הסביל של בניין פֶּעַל במקרא, לעומת לשון חכמים שבניין נְתַפְּעַל⁶ הוא הממלא בה את התפקיד הזה. ודוגמה מתחום אוצר המילים, לשון המקרא ולשון חז"ל נבדלו זו מזו בלקסמה המציינת את מי שהופקדה בידו שליחות - מִלְאָךְ במקרא שְׁלִיחַ בלשון חז"ל⁷.

זיקת המשנה ללשון המקרא

3. עם זאת יש להדגיש שהתנאים, מחברי ספרות חז"ל, שיקעו מלכתחילה בחיבוריהם בהקשרים רבים ובטקסטים לא מעטים מילים וצירופים מלשון המקרא, או עשו שימוש בדרכי דקרוק המקרא. זיקה זו ללשון המקרא נתלכנה בכמה מחקרים בצורה ראויה⁸. המחקר העמיד על כמה צירים שהזיקה למקרא מתגלה בהם. הרי כמה מן הבולטים בהם: (א) זיקה ללשון המקרא במשניות קדומות המגלות קשר הדוק למקדש ולעבודת הקודש; מדובר במשניות שנתחברו כנראה במחצית השנייה של המאה הראשונה לספירה בסמוך לחורבן הבית⁹. (ב) זיקת יתר למקרא בחומר לא הלכתי; לענייננו כאן כל מה שאינו הלכתי ייקרא האגדה שבספרות התנאים. (ג) פנייה ביודעין ובלא יודעין ללשון המקרא במקום שמהדהד פסוק מן המקרא בטקסט התנאי; כלומר מדובר בזיקה בין טקסטואלית ברורה. אבוא לפרש את דבריי בקצרה בדוגמות מן המשנה (לא יקשה לראות שיש דוגמות הנוגעות לכמה מצירי הזיקה למקרא).

4. בידוע שמסכתות תמיד, מידות ושקלים וכן פרקים או הלכות אחדות ממסכתות אחרות, הן מה שנתכנה 'משנה ראשונה', כלומר משניות שקדמו דורות אחדים למשנת רבי; ויש מהן שנתחברו בסמוך לחורבן הבית בשנת 70. תחילה צריך להדגיש שגם המשניות הקדומות לשונן היא לשון חכמים כלשון רוב המשנה בכל שישים המסכתות

עמ' 647 ואילך) ועד היום יגלה שרוב מכריע של המחקר בלשון חז"ל מציג ממצאים ומעלה היסקים המבדילים אותה מלשון המקרא.

6 מיותר להעיר כי גם מצד התצורה נְתַפְּעַל של ל"ח היא גלגול מאוחר של הַתְּפַּעַל/הַתְּפַּעֵל בלשון המקרא; הנו"ן של בניין נְפַעַל הועברה בדרך ההיקש אל הבניין הזה.

7 על פרט זה העמיד ד"ר יוחנן ברויאר.

8 ראה לדוגמה ג' הנמן, 'שאלות מקראיות במשנה', דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 95-96 (צילום של המאמר מופיע בקובץ מאמרים בלשון חז"ל [בעריכת מ' בראשך], ב, תש"ס, עמ' 6-7 [להלן: הנמן שאלות; מובאות מן המאמר הזה הן על פי הקובץ הזה]), במחקר זה הציע הנמן בכישרון ובקיצור את רוב דפוסי השאלות מן המקרא. וראה גם בראשך אחרות, סעיפים 27-28 בעמ' 96-98 ונ' ברוורמן, 'מילים נרדפות במשנה ובתוספתא', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 17-24.

9 ראה למשל אפשטיין מבוואות עמ' 27-28, וכן ל' גינצבורג, 'מסכת תמיד' בתוך ספרו: על הלכה ואגדה, תל-אביב תש"ך, עמ' 41-69 [להלן: גינצבורג תמיד].

שלה, אבל המשניות הקדומות מגלות כאן וכאן זיקה למקרא בדקדוק ובאוצר המילים. הרי שתי דוגמות: (א) בלשון המשנה כולה משמש הפועל התנייני התחיל שנגזר משם העצם התחלה¹⁰, אבל במסכת תמיד מצאנו שלוש פעמים את הפועל התחיל על פי דקדוק המקרא¹¹: "החלו מעלין באפר" (תמיד ב, ב), "החלו מעלין בגיזרין לסדר אש המערכה" (שם שם, ג) ו"החלו עולין במעלות האולם" (שם ו, א)¹². (ב) שנינו בראש השנה (א, ט): "מי שראה את החודש ואינו יכול להלך מוליכין אותו על החמור אפילו במיטה. ואם צודה להן לוקחין בידן מקלות, ואם היתה הדרך רחוקה לוקחין בידן מזונות, שעל מהלך לילה ויום מחללין את החודש ויוצאין לעדות החודש..." הכול יודעין כי בלשון המקרא משמש הפועל לקח לציון נטילה בידיים, אבל לשון חז"ל משתמשת במקומו בפועל נטל; לקח נשתנתה הוראתו, ועניינו בל"ח - קנה. אבל במשנה הקדומה הזאת מוצאים לוקחין בידם פעמיים כדרך לשון המקרא, ולא "נוטלין בידן" כצפוי¹³.

5. במסלול השני אנו מדברים על זיקה ללשון המקרא המתגלה במידה ניכרת בטקסטים לא הלכתיים (אגדתיים). גם כאן צריך לציין כי הטקסטים האגדתיים נתחברו בעיקרם בלשון המשנה, אבל אתה מוצא בהם גם מוצא יסודות מלשון המקרא. הרי שתי דוגמות: (א) שנינו במשנת סנהדרין (י, י): "ולא ידבק בידך מאומה מן החרס" (דברים יג, יח) - שכל זמן שהרשעים בעולם חרון אף בעולם, אבדו רשעים מן העולם, נסתלק חרון אף מן העולם". לבר מן הפסוק המצוטט כל המשפט כתוב בלשון המשנה, אבל נשתקע בו פעמיים הביטוי המקראי 'חרון אף', שאינו משמש במשנה אלא כאן. (ב) בקטע האגדתי במסכת סוטה (ט, ו) שנינו: "זקני אותה העיר רוחצין את ידיהם במקום עריפתה של העגלה... לא היו צריכין לומר 'ונכפר להם הדם' (דברים כא, ח), אלא רוח הקודש מבשרתן: אימתי שתעשו ככה מתכפר לכם הדם". גם כאן הכול כתוב בעיקרו של דבר על פי לשון חז"ל, אבל נשתבצה כאן מילה מקראית מובהקת - פכה - ולא 'כך' של לשון חז"ל. מתוך 37 היקריותיה של פכה במקרא היא באה 18 פעמים עם הפועל עשה;

10 ראה ספר הרקמה לרבי יונה אבן-גנאח (בתרגומו של ר"י אבן תבון, מהד' מ' וילנסקי-ד' טנא). ירושלים תשכ"ד, עמ' כא-כב וכן מה שכתב הרמב"ם בראשית ביאורו למשנת תרומות.

11 ראה אפשטיין מבואות עמ' 27 וגינצבורג תמיד עמ' 47. אישור לזיקה של מסכתות שנכתבו בסמוך לחורבן הבית ללשון המקרא נמצא במאמרו המצוין של מ' מישור מייחודי הלשון של התעודות מזמן המרד הגדול, לשוננו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 327-332 (משמשים בתעודות הללו השם 'עץ' ולא 'אילן', 'זוח' [-זאת] ולא 'זו', וכן שאילות ישירות מפרקי המקדש ביחזקאל).

12 אבל גם במסכת תמיד מצאנו התחיל כדרך לשון המשנה בכללותה: "שמא תתחיל לפניך... התחיל מרד ויוצא" (תמיד ו, ג) כשם שמצאנו 'אילן' בתעודה אחרת מימי המרד הגדול (ראה מישור במאמר הנזכר לעיל בהע' 11).

13 ראה בר-אשר אחדות עמ' 97. ויש מקום לשקול אם הביטוי "ואם צודה להם לוקחין בידם..." אינו תלוי במקרא מפורש: "ואתה צדה את נפשי לקפה" (שמו"א כד, יא).

ונראה שהיא נגזרת כאן למשנת סוטה בעקבות המילה הסמוכה לה - 'שתעשו' ¹⁴. ויש להעיר כי יש נוסחאות שמצאנו בהן "אימתי שתעשון ככה" (כך גורסים כ"י קאופמן וקטע משנה מן הגניזה). אם כן לא רק המילה פכה היא מקראית אלא גם הצורה תעשון בנו"ן היא כדרך המקרא. צורות 'עתיד' (תפעלין, תפעלוך, יפעלוך) בנו"ן סופית נעלמו כליל מלשון חז"ל. ויקשה לטעון שמדובר כאן בשילוב של צורה ארמית (תפעלוך) רווחת ביותר, שכן הפועל עשה אינו קיים כל עיקר בארמית. לעומת זאת 'תעשון' מזדמנת במקרא ארבע-עשרה פעמים, כגון "והוריתי אתכם את אשר תעשון" (שמות ד, טו).
 6. נדגים את הסוג השלישי - זיקה ללשון המקרא במקום שפסוק מן המקרא נוכח נוכחות סמויה או גלויה בטקסט מספרות חז"ל. בידוע שמחוסר אמצעים מתכנה במשנה עני. המילה עני נקריית במשנה למעלה מ-225 פעם, אבל החלופה דל נדירה בה ביותר; מצאנו שלוש הופעות שלה בלבד.

הופעה אחת מצויה בכלאים (ה, א): "כרם שחרב אם יש בו ללקט עשר גפנים לבית סאה ונטועות כהלכתן, הרי זה נקרא כרם דל". במקום זה המילה דל משמשת שם תואר שאינו מכוון לאדם אלא לכרם ומטע דווקא ¹⁵, ואינה מענייננו כאן. לעומת זאת שתי ההופעות האחרות מכוון בהן לאדם עני: (א) "ארבעה חותמות היו במקדש וכתוב עליהן, עגל, זכר, גדי, חוטא. בן עזאי אומר חמישה הין וארמית כתוב עליהן: עגל, זכר, גדי, חוטא דל וחוטא עשיר... עגל משמש עם נסכי צאן גדולים וקטנים, זכרים ונקבות... חוטא משמש עם נסכי שלוש בהמות של מצורעין" (שקלים ה, ג). והעיר ר"ח אלבק בכיאוורו על אתר "חוטא דל - סימן לנסכי מצורע עני, שאינו מביא אלא כבש אחד ונסכיו ועוד לוג שמן (ויקרא יד, כא)". (ב) שנינו בנגעים (יד, ז): "כיום השמיני מביא שלוש בהמות: חטאת ואשם ועולה. והדל היה מביא חטאת העוף ועולת העוף".

ברור כי שתי המשניות הנ"ל נוקטות את השם דל ולא עני, לפי שהן קשורות לפסוק בויקרא (יד, כא), העוסק במצורע עני: "ואם דל הוא ואין ידו משגת ולקח כבש אחד אשם לתנופה לכפר עליו...". כוחו של הפסוק הזה חזק היה דיו לגרור את מנסח ההלכה להשתמש במילה המקראית דל, העומדת במרכז העניין ¹⁶ ולדחות מפניה את עני של ל"ח; דל נצטמצמה אפוא והייתה למונח טכני בידי הקרבנות ¹⁷.

14 ראה הנמן שאילות עמ' 6.

15 ויפה העירני חברי המלומד, ד"ר ח"א כהן, על ייחוד השימוש של דל לכרם ולמטע דווקא. אף הפנה את תשומת לבי לפועל המשמש בהקשר זה: "המדל בגפנים" (פאה ז, ה), "המדל בזיתים" (שביעית ד, ד). ופירש הרמב"ם (בתרגומו של הר"י קאפו): "המדל - המדלדל, מגזרת דל" (פאה שם), "כבר ביארנו שהמדל היא הכריתה והמיעוט מן דל" (שביעית שם).

16 ונעיר עוד כי בדוגמה ממסכת שקלים מיתוסף הגורם של משנה קדומה הקשורה במקדש. זו מספרת על מציאות שהייתה במקדש - החותמות שנגעו לקרבנות, והמקדש מחובר היה לפסוקי המקרא. מעניין כי בן עזאי מעיד שהמילים עגל, זכר, גדי, חוטא דל וחוטא עשיר היו כתובות ארמית ("עיגלא, דכרא, גדיא, חטיא מסכינא, חטיא עתירא") בלשון שהעם רגיל

7. במיוחד מרובים הצירופים שניטלו מן המקרא ושוקעו כצורתם בספרות חז"ל, כמו הצירוף 'ראשית הגז' שנקרה במשנה תשע פעמים כגון חולין יא, א (שלוש פעמים). בעצם לפנינו מעין מובאה מן הפסוק 'וראשית גז צאנך תתן לי' (דברים יח, ד), שעניינה נידון בספרות חז"ל. ועוד דוגמה מסוג אחר: כשהתנא מדבר על תכשיטי נשים הוא שואב השראה מספר ישעיהו (פרק ג, יח-כג). כאשר הוא אומר "עיר של זהב, קטליות, נזמים וטבעות – וטבעת בין שיש לה חותם ובין שאין לה חותם – ונזמי האף"¹⁸ (כלים יא, ח), הוא הולך בעקבות הפסוק "הטבעות ונזמי האף" (ישעיהו ג, כא) ונוקט את הלשון 'טבעות... ונזמי האף', אף שאבר הריח העשוי גם לנשיאת נזמים נקרא בלשון חז"ל בדרך קבע 'חטם'.

שינוי העניין מחמת השפעת המקרא

8. כל מה שהבאתי עד כה – בעקבות בירורים של אחרים ובירורים משלי – נוגע בזיקה ברורה של ספרות חז"ל ללשון המקרא בלשון ורק בלשון. הבאנו דוגמות מן המשנה שיש לראות בהן המרה של חלופות מילון או חלופות דקדוק של לשון חז"ל במקביליהן מן המקרא, ופעמים שמדובר למעשה במובאה ישירה או ברימוז עקיף לפסוק מן המקרא. נבוא עכשיו להצביע על תופעה מעניינת הנוגעת לנושא שלנו. כוונתי למעט מקומות במשנה שהעיון בהם מגלה פגיעה בהגיגון הפנימי של הטקסט. אולם עיון מעמיק בהם מראה שזיקה גלויה או סמויה לפסוק מן המקרא היא שפרעה את סדר העניינים. מבקש אני להביא כאן דוגמה שקופה ביותר ולהצביע גם על דוגמה שקופה פחות.

א. בין האולם ולמזבח

9. שינוי במסכת כלים (א, ו-ט):

עשר קדושות הן: ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות... עיירות המוקפות חומה מקודשות ממנה... לפנים מן החומה מקודש מהם... הר הבית מקודש ממנו... החיל מקודש ממנו... עזרת הנשים מקודשת ממנו... עזרת ישראל מקודשת ממנה... עזרת הכהנים מקודשת ממנה... בין האולם ולמזבח¹⁹ מקודש ממנה... ההיכל מקודש ממנו... קודש הקודשים מקודש מהם.

בה [אלבק על אתר], אבל בניסוח העניין במשנה נדרש מחבר הטקסט ללשון העברית. וכאן עלתה המילה המשמשת בפסוק ולא המילה עני הנוהגת בלשון החיה.

17 וראה מה שכתבתי על השימוש במילית 'הָלְאָה' במשנת פרה במאמרי 'לשון חכמים – דברי מבוא', מ' בראשר (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 666-666.

18 יושם נא לכי יש כאן רצף ברור של הביטוי 'טבעות ונזמי האף', המילים 'וטבעת בין שיש לה חותם ובין שאין לה חותם' הן הסגר מבאר ומשלים למילה 'טבעות' שנוסף במועד מאוחר לרשימת התכשיטים המתפרטת ('עיר של זהב... וטבעות ונזמי האף').

יש להעיר כי בפרטי הדברים אתה מוצא אחת עשרה קדושות, זו למעלה מזו. נראה כי 'עשר קדושות' נמנו לפי שיטת רבי יוסי, האומר בסוף המשנה: "בחמישה דברים 'בין האולם ולמזבח' שוה להיכל... ופורשין מ'בין האולם למזבח' בשעת ההקטרה"²⁰, כפי שהיטיב לכתוב הר"ח אלבק על אתר (בעקבות פירוש המשניות לרמב"ם בביאורו למשנה ט): "לדברי ר' יוסי לא היו אלא עשר קדושות, אבל לדברי התנא הראשון היו אחת עשרה".

10. בפירוט הקדושות שבהר הבית הפרטים ערוכים בסדר ברור - מן החוץ פנימה ממזרח מערבה: החיל, עזרת הנשים, עזרת ישראל, עזרת הכהנים, בין האולם ולמזבח, ההיכל, קודש הקודשים²¹. אולם סדר זה נפגם כלשהו בהצעת מקום הקדושה 'בין האולם ולמזבח'. לשם שמירת הסדר מן החוץ פנימה וממזרח למערב ראוי היה לכתוב 'בין המזבח לאולם', שכן האולם נמצא מערבה מן המזבח בדרך המובילה אל ההיכל, אבל לא כך נהג התנא אלא הפך את סדר המקומות. וכבר שאל את השאלה הזאת מהרי"ח (=רבי יואל חסיד) בחידושו, והציע שם שני תירוצים, והרי לשון השאלה כניסוחו של מהרי"ח²²:

לא יכולתי להתאפק מה שקשה לי, בכל מקום²³ הוא "בין האולם ולמזבח", ואיפכא מיבעי ליה "בין המזבח ולאולם", דהא כל מסכת מדות השיב כסדר מן המזרח ולמערב, ע"נ עד המזבח אחר כך האולם, ופשיטא כאן כשהן נכנסין מן החוץ [פנימה]²⁴, והל"ל "בין המזבח ולאולם".

11. מהרי"ח מביא, כאמור, שני תירוצים. בראשון הוא מוצא טעם דחוק ללשון 'בין האולם ולמזבח' שנשתבץ בכל מקום במשנה על פי מה שהובא במידות ג, ו ("הכיור היה בין האולם ולמזבח"), שחייב לדעתו להפך את סדרם של שני המקומות - המזבח והאולם. בתירוץ השני נחלה בפסוק "ויבא אותי אל חצר בית ה' הפנימית והנה פתח

19 הנוסחה 'בין האולם ולמזבח' בשלוש היקרויותיה במשנה זו (ההופעה המובאת כאן והשתיים המובאות להלן מן הפסקה האחרונה במשנה) מופיעה בכל עדי הנוסח הטובים (כתבי יד קאופמן, פרמה א [דה-רוסי 138], כ"י פרמה ב [דה-רוסי 497], כ"י קימברידג' [על פי הוצאת לו], וברפוס הראשון [נפולי רנ"ב 1492]).

20 גם כאן, כאמור, גורסים העדים המתפרטים בהערה הקודמת פעמיים את הצירוף 'בין האולם ולמזבח'.

21 ראה הצירוף המצורף בסוף המאמר 'תכנית הר הבית ובית המקדש', שנלקח מפירושו של ר"ח אלבק למסכת מידות.

22 הדברים מובאים כלשונם במהדורת הצילום של ששה סדרי משנה עם פירושי הראשונים והאחרונים, הוצאת אל המקורות ירושלים תשי"ז. הוספתי סימני פיסוק להקלת הקריאה.

23 באמרו 'בכל מקום' מתכוון מהרי"ח לכל עשר הופעותיו של הצירוף במשנה (עירובין ז, טו; יומא ג, ח; תמיד ה, ו פעמיים; מידות ג, ו פעמיים, ה, א; וכאן בכלים א, ט שלוש פעמים).

24 מילה זו הוספתיה אני.

היכל ה' בין האולם ובין המזבח" (יחזקאל ח, טז), ולדעתו האולם נזכר תחילה, כי הנביא הגיע בראשית דרכו אל האולם ורק אחר כך הגיע אל המזבח. מהר"ח חותם את דבריו במילים "לכן מתניתין לישנא דקרא נקט בכל מקום".

12. ואמנם המסלול שבו הלך מהר"ח בתירוצו השני הוא המסלול הנכון, אלא שהלך בו בשביל לא נכון; כלומר הוא צדק באמרו שהתנא נקט את לשון הפסוק. ואכן המקרא הוא שעמד לפני מנסח הצירוף במשנה, אבל לא הפסוק ביחזקאל ועניינו המיוחד הוא שהשפיע, אלא הפסוק "בין האולם ולמזבח יבכו הכהנים" (יואל ב, יז)²⁵ הוא מקור הביטוי. הפסוק הזה כמו כפה את עצמו על הטקסט בכל מקום²⁶ שנתבקש הצירוף הזה במשנה, לרבות משנת 'עשר קדושות'. אבל במשנה זו הוא פרע בלי משים את הסדר ההגייוני בהצעת דרגות הקדושה.

13. אמור מעתה, הצמידות ללשון הפסוק גברה ביודעין או בלא יודעין על הסדר ההגייוני המתבקש בהקשר המסוים הזה. וגם זאת, יושם נא לב כי המבנה הזה 'בין... ול...' נקרה בעברית הקלאסית רק פעם אחת במקרא בפסוק הנזכר מספר יואל²⁷, ואין כמוהו גם בלשון המשנה אלא בביטוי הזה שנשאל כצורתו על סדר מילותיו ('אולם' ואחר כך 'מזבח') ועל דרך חיבורן זו לזו (בין... ול...): 'בין האולם ולמזבח' ולא 'בין המזבח והאולם'.

ב. הזורע והחורש והקוצר

14. ל"ט אבות מלאכה שנאסרו בשבת מתפרטים והולכים במשנת שבת (ז, ב). פותחת את הרשימה המלאכות העוסקות ב'סידור הפת':

אבות המלאכות ארבעים חסר אחת: הזורע והחורש והקוצר והמעמר והדש והזורר, הבורר והטוחן והמרקד והלש והאופה.

זה נוסח המשנה בספרים שלנו והוא הנוסח שעמד כבר לפני אמוראי בכל במסכת שבת, המקשים על פריעת הסדר במשנה שהקדימה את הזורע לחורש; ובלשון התוספות

25 והעירני בני, אליצור אברהם נ"י, כי במקום המקביל בספרות חז"ל שדינים בו בעשר קדושות, ספרי ווטא נשוא ה, ב (מהד' הרביץ עמ' 228) העיר המהדיר שבעל ספר חסידים "נתן רמו להא דאין ב"מ נכנסין לבין האולם ולמזבח מן הכתוב 'בין האולם ולמזבח יבכו הכהנים משרתי ה'" (יואל ב, יז). אבל חוץ מן ההערה הזאת לא הובא דבר אחר בספר חסידים. ובדורנו עמד על הדבר הזה ג' הנמן במאמרו המצוין 'על מילת היחס "בין" במשנה ובמקרא', לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 33-53 [להלן: הנמן המילית בין; מובא על פי קובץ מאמרים בלשון חז"ל, חלק ב, תש"ס, עמ' 30-50]. הזיקה לפסוק מספר יואל הוזכרה שם בעמ' 31, 47. ואולם לא בעל ספר חסידים ולא הנמן עמדו על פריעת סדר מקומות הקדושה במשנת כלים.

26 ראה הע' 23 לעיל.

27 ראה הנמן המילית בין עמ' 47.

ד"ה 'מכדי מכרב' וכו': "דהכא כל סידורא דפת נקט כסדר לבד מחרישה". וכך מנוסחת קושיית הבבלי (שבת דף עג ע"ב): "מכדי מכרב כרבי ברישא, ליתני חורש והדר ליתני זורע" (=מאחר שחורשים תחילה, יש לשנות חורש ואחר כך זורע), ומתוצאת הגמרא: "תנא בארץ ישראל קאי דזרעי ברישא והדר כרבי", כלומר התנא מדבר בארץ ישראל ושם יש חרישה לאחר זריעה. ומבאר רש"י: "בארץ ישראל - קשה היא, ואין יכול לכסות בלא חרישה, ואשמעינן דהא נמי חרישה היא"; כלומר גם חרישה שלאחר זריעה נקראת חרישה. אם כן התהליך הוא אפוא זה: חורשים ואחר כך זורעים ואחר כך חורשים כדי לכסות את הקרקע, ואותה חרישה שלאחר הזריעה אף היא נקראת חרישה. אך עיקר החרישה היא בכל זאת החרישה הראשונה, ומן הראוי לציין את החרישה הראשונה הקודמת לזריעה בסדר מלאכות הכנת הפת.

15. מעניין הרבר שמקור תנאי אחר, כלומר מקור מארץ ישראל, המדבר על סדר מלאכות הפת ומוכח בתלמוד הבבלי מציע את אחת עשרה המלאכות לסידור הפת כסדרן ההגיוני כשחרישה קודמת לזריעה. כך מצאנו בבבלי ברכות דף נח ע"א:

בן זומא ראה אוכלוסא על גב מעלה בהר הבית אמר: "ברוך חכם הרזים וברוך שברא אלו לשמשני". הוא היה אומר: "כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול; חרש זורע וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה, ואחר כך אכל. ואני משכים ומוצא כל אלו לפני".

אם כן 'חרש זורע'²⁸ כסדר ההגיוני. וזה הנוסח הנמסר גם במקום המקביל בירושלמי, פ"ט, ה"ב (דף יג ע"ג בדפוס ונציה; בכ"י ליידין לפי מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 69), אלא שניחוספו שם מספר מלאכות (ניכש, עידר קיטף)²⁹: "חרש זורע ניכש עידר קצר עימר דש זרה בירר טחן הרקיד לש וקיטף ואפה".

אבל במקום המקביל בתוספתא ברכות (ט, ב) נקט "עד שזרע וחרש וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה". והראנו הר"ש ליברמן³⁰ שהנוסח שזרע וחרש נמצא בכ"י וינה ובכ"י ארפורט, והעיר שם: "וזהו היא 'נוסחא א"י' על פי מה שיש בידינו במסכת שבת פ"ז מ"ב ובבבלי שם [דף] עג ע"א וכן במכילתא דרשב"י ריש עמ' 67". אבל בהמשך מציין ליברמן "אבל בד [הדפוס הראשון של התוספתא] שחרש וזרר [צ"ל זורע] וכן במשניות של שבת מטיפוסי א"י (ירושלמי לו, קיפמן, פרמה ועוד): החורש והזורע, וכן הוא הסדר בסוגיית הירושלמי שם וכ"ה בירושלמי כאן ובשקלים פ"ה ה"א".

16. אם כן לפנינו הנוסח 'הזורע והחורש והקוצר' וכו', שנתקיים בגרסה שבספרים שלנו במשנה ומעיד עליו התלמוד הבבלי כנגד הנוסח ממשניות מטיפוס ארץ ישראלי

28 נוסח זה מקוים בכתב-היד פירנצה I.II.7 ופרס 4:671 של בבלי ברכות.

29 הר"ש ליברמן מעיר על הנוסח 'ניכש וכיסח עידר' בכ"י רומי (תוספתא כפשוטה לברכות עמ' 105).

30 תוספתא כפשוטה שם.

(קאופמן, פרמה א, קימברידג') [הוצאת לון] וסוגיית הירושלמי הגורסות 'החורש הזורע (הקוצר)'. הברייתא של בן זומא בנוסח הבבלי והירושלמי ('חרש זורע') תואמת את הגרסה במשניות מטיפוס ארץ ישראל; לעומת זאת הנוסחה שבתוספתא תואמת את המשנה בשבת כגרסה שעמדה לפני התלמוד הבבלי³¹.

כאמור, על הנוסח שנראה לא הגיוני שבו הוקדם הזורע לחורש נאמר שכך נהגו בארץ ישראל; כלומר חרשו זורעו ואחר כך חרשו כדי לכסות את הזרעים. גם הר"ש ליברמן מקבל את הדברים וכותב: "וכנראה שבא"י חרשו פעמיים"³². ויש לשאול, האם ההנחה "שבא"י חרשו פעמיים" מצדיקה את פריעת הסדר ההגיוני של הבאת המלאכות? 17. מציע אני לשקול כיוון אחר בפתרון פריעת סדר המלאכות - 'הזורע והחורש והקוצר' במקום 'החורש והזורע והקוצר'. יש לשים לב כי מכלל לט מלאכות שנמנו במשנת שבת נזכרו בפירוש בתורה ובנביאים רק ארבע; ואלו הן: המבעיר - "לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת" (שמות לה, ב-ג), החורש והקוצר - "ששת ימים תעבוד וביום השביעי תשבות, בחריש ובקציר תשבות" (שם לד, כא), המוציא [מרשות לרשות] - "ולא תוציאו משא מבתיכם ביום השבת" (ירמיהו יז, כב). דומה אני שמותרים אנו להניח כי כאשר נתנסחו כל לט מלאכות כולן כבר היה הצירוף 'החורש והקוצר' מגובש על יסוד הפסוק "בחריש ובקציר תשבות".

אפרש את דבריי, כשחכמים באו לנסח את כלל ארבעים חסר אחת המלאכות ובראשן אחת עשרה מלאכות סידור הפת, כבר היה המטבע 'החורש והקוצר' קבוע מכוח הפסוק שבמקרא. משבאו להוסיף את יתר תשע המלאכות בסידור הפת (הזורע... המעמר והדש והזורה והבורר והטוחן והמרקד והלש והאופה) לא נתקשו בשיבוץ המלאכות מעימור ועד אפייה; הללו מקומן אחרי 'הקוצר', אבל 'הזורע' אי אפשר היה לו לבוא אחרי 'הקוצר', ולא רצו לפרק את המטבע הקבוע 'החורש והקוצר'³³, לפיכך שיבצו את 'הזורע' לפני 'החורש'.

31 תוספת נתונים על מקורות אחרים בספרות חז"ל הנוקטים 'חרש זורע' (או 'חורש זורע' או 'חרישה זוריעה') לעומת מקורות הנוקטים 'זרע וחרש' (או 'זורע וחורש', 'זריעה וחרישה') מובאת במאמרו החשוב של ד' רוזנטל 'מסורות ארץ ישראליות ודרך לבבל', קתדרה 92 (תשנ"ט), עמ' 7-48 הע' 89; עיי"ש. רוזנטל חותם את דבריו שם במילים "נניח למשנת שבת ולפתרון גרסתה".

32 תוספתא כפשוטה זרעים עמ' 105.

33 ויש להעיר כי אחת עשרה המלאכות של סידור הפת מתחלקות לשתי קבוצות: שש העבודות הנעשות בידי האיכר (חורש, זורע, קוצר, מעמר, דש וזורה) וחמש העבודות הנעשות בבית או בידי הנחתום (בורר, טוחן, מרקד, לש ואופה). כאשר מדברים על עבודתו של האיכר, עובד אדמתו, נוהג המקרא לנקוט לשון קצרה ומציין שתי מלאכות עיקריות: פותח בחורש ומסיים בקוצר, או פותח בזרע ומסיים בקוצר.

הדרך הראשונה נתונה לנו בפסוקים אלו: "אשר אין חריש וקציר" (בראשית מה, ו), "ולחרשו חרישו ולקצרו קצירו" (שמו"א ח, יב), "ונגש חורש בקוצר" (עמוס ט, יג), "חרשתם רשע עולתה קצרתם" (הושע י, ג).

18. זה הנוסח המשתקף במשנה שעמדה לפני הבבלי והוא משקף מעין מהדורה ראשונה של המשנה. אך כבר בדורות ראשונים נתגבש נוסח חדש במשנה שהציג את המלאכות כסדרן ההגיוני "החורש הזורע והקוצר" וכו' כמצוי בסוגיית הירושלמי ובכתבי היד קאופמן, פרמה א וקימברידג' של המשנה וכל הדומים להם. זה משקף כעין מהדורה שנייה של המשנה. נראה שהברייתא של בן-זומא כניסוחה בבבלי ובירושלמי שאינה נסמכת על פסוק ואין רובץ עליה כל פסוק, אלא מתארת מציאות בצורה אוביקטיבית, נתנסחה מעיקרה בסדר ההגיוני - "חרש זרע קצר וכו'". שכן בשעה שאדם מונה את כל מלאכות הפת הוא מונה אותן כסדרן, פותח בחורש עובר לזורע ואחר כך לקוצר עד שהוא מגיע לאופה, אבל גרסת התוספתא לברייתא של בן-זומא נראית כמי שהותאמה למשנה שעמדה לפני הבבלי.

ונעיר כי גם הרמב"ם בפרק השביעי מהלכות שבת (הלכה א) מונה את המלאכות כסדרן ההגיוני (אגב הצגת המלאכות הוא ממיר את צורות הבינוני בשמות פעולה):

ומניין כל אבות מלאכות ארבעים חסר אחת. ואלו הן: החרישה והזריעה והקצירה והעימור והדישה והזרייה והכרירה והטחינה וההרקדה והלישה והאפייה.

19. כללו של דבר: אם צדקנו בהשערותנו, הרי לנו דוגמה שכוחו של מטבע זה, שיש לו יסוד בהלכה הכתובה בתורה "בחריש ובקציר תשבות", גדול היה עד כדי כך שכפה את סדרם של דברים שנאמרו בפסוק שבמקרא על הטקסט שבמשנה, ובכך פרע את סדרם ההגיוני של דברי המשנה³⁴.

הדרך השנייה נתונה לנו בפסוקים אלו: "זרע וקציר" (בראשית ח, כב), "זרעו חטים וקוצים קצרו" (ירמיהו יב, ג), "אתה תזרע ולא תקצור" (מיכה ו, טו), "זרע עולה יקצור און" (משלי כב, ח), "רוח יזרעו וסופתה יקצורו" (הושע ח, ז), "הזורעים בדמעה ברנה יקצורו" (תהלים קכו, ה), "זרעו לכם לצדקה קצרו לפי חסד" (הושע י, יב), "ובשנה השלישית זרעו וקצרו" (מל"ב יט, כט; ישעיהו לו, ל). נדרך אגב נעיר כי בפסוק אחד נקוטות שלוש העבודות ברצף אחד ובסדר ההגיוני: "חורשי און זורעי עמל יקצורו" (איוב ד, ח).

הפסוק בהלכות שבת שבתורה "בחריש ובקציר תשבות" (שמות לד, כא) נקוט לפי הדרך הראשונה. ונמצא כי מי שניסח את 'החורש והקוצר' מצמיד עצמו לא רק לפסוק שנאמר בהלכות שבת, אלא גם לנוהג קבוע בלשון.

34 הרב ירמיה כהן ז"ל נדרש למשנתנו בספרו, כרם היה לידידי - עיונים בהלכה, סעד משנ"ב, עמ' 242-243. הוא הציע לראות במשנת שבת שכנוסח התלמוד הבבלי ('הזורע והחורש והקוצר') משנה ראשונה שנתנסחה ביהודה, שכן ביהודה היו זורעים ואחר כך חורשים (דבר זה הוא הסיק על פי הנוהג היום בין הערבים תושבי ההר). אבל בנוסח שבמשניות מטיפוס ארץ ישראל (כ"י קאופמן, כ"י פרמה א והדומים להם) ובנוסח העולה מן הירושלמי ('החורש הזורע והקוצר') נשמרה מהדורה שנייה שנערכה בגליל; ובגליל היו זורעים בבקעות שבהרים לאחר שחרשו. אם כך הם הדברים, לא לשון הפסוק מכרעת, אלא הבדל הגרסה תלוי בהבדל בראליה. ויש לשאול: האומנם גם בימים עברו זרעו ואחר כך חרשו בהרים? ומה נעשה להם למקורות המעידים שחרשו וזרעו ואחר כך חרשו; הרי יש כידינו

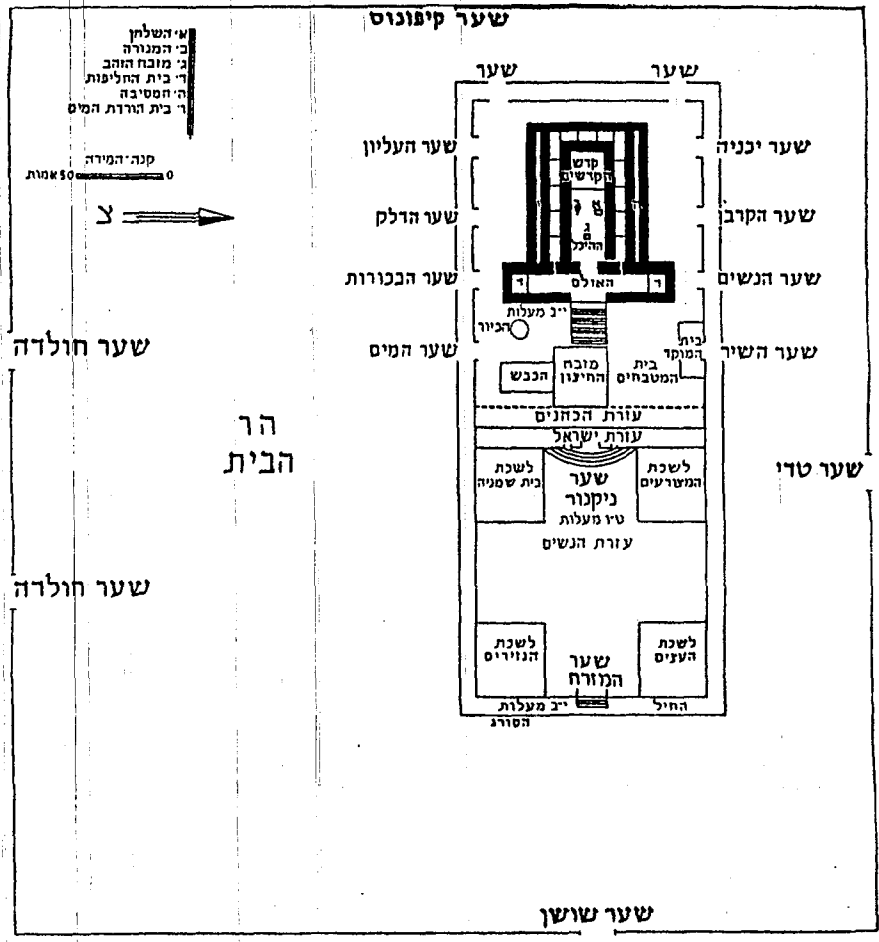
הערת סיכום

20. רוב הזיקות למקרא שהמחקר העלה נשארות כולן בתחום השיבוץ הלשוני הפשוט; מנסח המשנה שיבוץ בה מילה או ביטוי מן המקרא במקום מקביליהם שבלשון חז"ל³⁵. גם במשנת 'עשר קדושות' ('בין האולם ולמזבח'), לשון הפסוק היא המהדרת בניסוח דבריהם של חכמים, אבל כאן היא פורעת את הסדר ההגיוני של המשנה. זה כוחו של המקרא שנוכחותו בספרות חז"ל היא ממשות קבועה וביטויים ממנו עשויים להשתבץ בה גם אם הם פוגמים בהגיגונו של הטקסט. אפשר שזה התהליך המשתקף גם במשנת שבת בסידור הפת ('הזורע החורש והקוצר'). אולם צריך לומר שהדוגמה ממשנת 'עשר קדושות' שקופה דייה ואין קושי בזיהויה, שכן המטבע שבמקרא נשאר בעינו ולא נתעברה צורתו, לעומת זאת בדוגמה ממלאכות סידור הפת במסכת שבת השפעת המקרא שקופה פחות³⁶.

עדויות לחרישה חוזרת ('חורש ושונה') בארץ ישראל כפי שהעיר הר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה לברכות עמ' 105), כגון "כדי שיהא איכר אומן חורש ושונה" (תוספתא בבא מציעא יא, ט) ואם כן גם במקום שחרשו לאחר הזריעה, זו הייתה החרישה השנייה ('חורש ושונה'); וכיצד נהגו בהרים שבגליל? חוזרת אפוא הקושיה שלנו למקומה: מדוע אין מקדימים חורש לזורע?

35 כגון אלה שהבאנו לעיל בסעיפים 4-7.

36 גם בשיבוצים פשוטים של יסודות מן המקרא, שאינם פורעים את סדר הדברים במשנה מן הסוגים המובאים לעיל (בסעיפים 4-7), אנו פוגשים דוגמות שאינן שקופות תמיד.



תכנית הרי הבית ובית המקדש